

EKOLOGIK JINOYATLAR UCHUN JAVOBGARLIKNING HUQUQIY MASALALARI

Mallayev N.R. –

TerDU dotsenti, yuridik fanlari nomzodi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish bugungi kunda zamonaviy huquq tizimlarining ustuvor yoʻnalishlaridan biriga aylangan. Chunki tabiatning degradasiyaga uchrashi inson hayoti, aholi salomatligi, iqtisodiy taraqqiyot va xalqaro xavfsizlikka bevosita taʼsir koʻrsatadi. Sanoatlashtirish jarayonlarining jadallashuvi, tabiiy resurslardan meʼyordan ortiq foydalanish, iqlim oʻzgarishi, noqonuniy oʻrmon kesish, xavfli chiqindilarni noqonuniy tashish, suv havzalarining ifloslanishi hamda yovvoyi tabiat obʼyektlarining noqonuniy savdosi ekologik muammolarni yanada keskinlashtirmoqda. Natijada ekologik jinoyatlar tobora murakkablashib, koʻplab hollarda transmilliy uyushgan jinoyatchilik shaklida namoyon boʻlmoqda [1].

Anʼanaviy jinoyatlardan farqli ravishda ekologik jinoyatlar nafaqat alohida shaxslarga, balki butun jamiyatga, tabiiy ekotizimlarga va kelajak avlodlarga zarar yetkazadi. Oʻrmonlarning yoʻq qilinishi, daryolar va dengizlarning ifloslanishi, biologik xilma-xillikning kamayishi hamda atmosfera tarkibining buzilishi koʻpincha qayta tiklab boʻlmaydigan ekologik oqibatlarini yuzaga keltiradi. Shu sababli jinoiy javobgarlik nafaqat sodir etilgan jinoyat uchun jazolash vositasi, balki ekologik huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiluvchi muhim profilaktik mexanizm sifatida ham namoyon boʻladi.

Soʻnggi oʻn yilliklarda ekologik jinoyatlarni huquqiy tartibga solish sezilarli darajada rivojlandi. Xalqaro hamjamiyat ekologik muhofazani inson huquqlari va barqaror rivojlanishning ajralmas qismi sifatida eʼtirof etmoqda. Shu asosda koʻplab xalqaro hujjatlar davlatlarni ogʻir ekologik huquqbuzarliklarni jinoyat deb eʼtirof etishga va ular uchun samarali jinoiy javobgarlik choralarini belgilashga chaqirmoqda. Biroq turli davlatlarning jinoyat qonunchiligidagi tafovutlar ekologik jinoyatlarni aniqlash, ularni malakalash va javobgarlikni qoʻllashda muayyan muammolarni yuzaga keltirmoqda [2, 968].

Amaliyot shuni koʻrsatadiki, maʼmuriy javobgarlik barcha ekologik huquqbuzarliklarning oldini olish uchun yetarli emas. Atrof-muhitga jiddiy zarar yetkazuvchi xatti-harakatlar sodir etilgan hollarda jinoiy javobgarlikni qoʻllash ekologik xavfsizlikni taʼminlashning eng muhim huquqiy vositalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni takomillashtirish zamonaviy ekologik siyosatning ustuvor vazifalaridan biri boʻlib qolmoqda.

Ekologik jinoyatlar deganda atrof-muhitga, biologik xilma-xillikka, inson salomatligiga yoki ekologik xavfsizlikka sezilarli zarar yetkazuvchi, qonun hujjatlarida taqiqlangan va jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaruvchi qilmishlar tushuniladi. Bunday jinoyatlar tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik muvozanatni saqlashga qaratilgan huquqiy normalarni buzish orqali sodir etiladi. Ularning oʻziga xos xususiyati shundaki, jabrlanuvchi faqat bitta shaxs emas, balki jamiyat, kelajak avlodlar, yovvoyi tabiat hamda butun tabiiy muhit hisoblanadi.

Zamonaviy ekologik huquq ekologik jinoyatlarning koʻplab shakllarini eʼtirof etadi. Jumladan, oʻrmonlarni noqonuniy kesish oʻrmon ekotizimlarining buzilishiga va iqlim oʻzgarishining kuchayishiga sabab boʻladi. Foydali qazilmalarni noqonuniy qazib olish yerlarning degradasiyasini yuzaga keltiradi hamda yer osti suvlari va tuproqning zaharli moddalar bilan ifloslanishiga olib keladi. Xavfli chiqindilarni noqonuniy tashish va saqlash aholi salomatligi uchun jiddiy xavf tugʻdiradi hamda uzoq muddat davom etadigan ekologik ifloslanishni yuzaga keltiradi. Yovvoyi hayvonlar va oʻsimliklarning noqonuniy savdosi esa biologik xilma-xillikning kamayishiga, ayrim noyob turlar esa butunlay yoʻq boʻlib ketish xavfiga duch kelishiga sabab boʻladi. Dengiz va okeanlarning ifloslanishi suv ekotizimlariga salbiy taʼsir koʻrsatib, baliqchilik xoʻjaligi hamda qirgʻoqboʻyi hududlarining iqtisodiy rivojlanishiga zarar yetkazadi [3, 198].

Ekologik jinoyatlar odatiy jinoyatlardan ilmiy murakkabligi bilan ham ajralib turadi. Koʻpgina hollarda sud ekologik zarar mavjudligini va u aynan sodir etilgan qilmish oqibatida yuzaga kelganligini aniqlash uchun ekologiya, kimyo, biologiya, geologiya va boshqa tabiiy fanlar

mutaxassislarining ekspert xulosalariga tayanishga majbur bo'ladir. Shu sababli ekologik jinoyatlar bo'yicha jinoyat ishlarini ko'rib chiqishda ilmiy dalillarning o'rnini nihoyatda muhim hisoblanadi. Ekologik jinoyatlarning yana bir muhim xususiyati ularning oqibatlarini ko'pincha uzoq muddatdan keyin namoyon bo'lishidir. Masalan, atmosfera yoki tuproqqa chiqarilgan ayrim zaharli moddalar yillar davomida saqlanib qolishi, faqat ma'lum vaqt o'tgach inson salomatligi yoki biologik tizimlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli ekologik jinoyatlar bo'yicha tergov ishlari ko'pincha uzoq muddat davom etadi va murakkab ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi.

Ekologik huquqning asosiy vazifalaridan biri fuqarolarning sog'lom va xavfsiz atrof-muhitda yashash huquqini ta'minlashdan iborat. Ko'plab davlatlar konstitutsiyalarida ushbu huquq kafolatlangan bo'lib, jinoyat huquqi ana shu konstitutsiyaviy huquqni himoya qiluvchi eng kuchli huquqiy vositalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ekologik jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilovchi normalar ekologik xavfsizlikni ta'minlash tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi [4, 84].

Xalqaro hamjamiyat ekologik muammolarning global tus olganligini inobatga olib, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida keng qamrovli xalqaro huquqiy tizimni shakllantirdi. Mazkur tizim davlatlarni ekologik huquqbuzarliklarning oldini olish, ekologik jinoyatlarni jinoyat deb e'tirof etish hamda ularga qarshi samarali jinoiy javobgarlik choralarini qo'llashga undaydi. Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi eng muhim xalqaro hujjatlardan biri **1972-yilda qabul qilingan Insonni o'rab turgan atrof-muhit to'g'risidagi Stokgolm deklarasiyasi** hisoblanadi. Mazkur deklarasiyada har bir inson sog'lom va xavfsiz atrof-muhitda yashash huquqiga egaligi e'tirof etilgan. Ushbu hujjat zamonaviy ekologik huquqning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan va ekologik muhofaza butun insoniyatning umumiy mas'uliyati ekanligini belgilab bergan.

Keyingi muhim xalqaro hujjat **1992-yilda qabul qilingan Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Rio-de-Janeyro deklarasiyasi** hisoblanadi. Ushbu deklarasiya barqaror rivojlanish, ekologik ehtiyotkorlik tamoyili, ekologik qarorlar qabul qilishda jamoatchilik ishtiroki hamda ekologik zarar uchun javobgarlik tamoyillarini mustahkamladi. Bugungi kunda ushbu tamoyillar ko'plab davlatlarning milliy ekologik qonunchiligida o'z aksini topgan [5, 351].

Ekologik jinoyatlar bugungi kunda nafaqat alohida davlatlarning, balki butun xalqaro hamjamiyatning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Global ekologik inqiroz, iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, suv resurslari tanqisligi hamda atmosfera havosining ifloslanishi ekologik huquqbuzarliklarga qarshi kurashishning yangi huquqiy mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Shu sababli ekologik jinoyatlarga qarshi kurashishda faqat jinoiy javobgarlikni kuchaytirish emas, balki ularning sodir etilishiga imkon berayotgan omillarni bartaraf etishga qaratilgan kompleks davlat siyosatini amalga oshirish zarur.

Zamonaviy davlat boshqaruvi tajribasi shuni ko'rsatadiki, ekologik xavfsizlikni ta'minlash samaradorligi ko'p jihatdan davlat organlari faoliyatining o'zaro muvofiqlashtirilgan holda tashkil etilishiga bog'liq. Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida faoliyat yurituvchi vakolatli organlar, huquqni muhofaza qiluvchi idoralar, prokuratura, sudlar hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari o'rtasidagi axborot almashinuvi ekologik jinoyatlarni o'z vaqtida aniqlash va ularga huquqiy baho berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat hollarda ekologik jinoyatlar uzoq muddat davomida yashirin ravishda sodir etiladi. Shu sababli ularni erta aniqlash uchun muntazam ekologik monitoring tizimlarini yanada rivojlantirish talab etiladi.

Ekologik jinoyatlar profilaktikasida davlat nazoratining samarali tashkil etilishi ham alohida o'rin egallaydi. Nazorat tadbirlari faqat huquqbuzarlik sodir etilgandan keyingi javobgarlik choralarini qo'llash bilan cheklanib qolmasligi, balki ekologik xavf tug'diruvchi faoliyatni oldindan aniqlash va bartaraf etishga xizmat qilishi lozim. Ayniqsa, foydali qazilmalarni qazib olish, sanoat korxonalari faoliyati, kimyoviy moddalar ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligida pestitsidlardan foydalanish hamda chiqindilarni utilizatsiya qilish jarayonlari ustidan tizimli ekologik nazorat o'rnatilishi ekologik jinoyatlarning kamayishiga xizmat qiladi [6, 238].

Ekologik jinoyatlarning oldini olishda iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlaridan foydalanish ham muhim hisoblanadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ekologik talablarga rioya qilayotgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlarni rag'batlantirish, ekologik toza texnologiyalarni joriy

etayotgan korxonalarga soliq imtiyozlari berish hamda "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini keng qo'llash ekologik huquqbuzarliklar sonini sezilarli darajada kamaytiradi. Aksincha, ekologik talablarni buzgan korxonalarga nisbatan iqtisodiy va jinoiy javobgarlik choralarining muqarrarligini ta'minlash ekologik qonunchilikka rioya etish darajasini oshiradi.

Shuningdek, ekologik jinoyatlarga qarshi kurashishda raqamli texnologiyalarning joriy etilishi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari, masofadan zondlash tizimlari, geografik axborot tizimlari, sun'iy yo'ldosh kuzatuvlari va uchuvchisiz uchish apparatlari yordamida o'rmonlarning noqonuniy kesilishi, yer qa'ridan noqonuniy foydalanish, suv ob'yektlarining ifloslanishi hamda chiqindilarni noqonuniy joylashtirish holatlarini tezkor aniqlash imkoniyati kengaymoqda. Bunday texnologiyalar ekologik nazorat samaradorligini oshiribgina qolmay, jinoyat ishlari bo'yicha ishonchli dalillar bazasini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

So'nggi yillarda rivojlangan davlatlar ekologik jinoyatlarga qarshi kurashishning yangi huquqiy yondashuvlarini amaliyotga joriy etmoqda. Ularning asosiy maqsadi nafaqat huquqbuzarlarni jazolash, balki atrof-muhitga yetkazilgan zararni to'liq bartaraf etish va ekologik muvozanatni tiklashdan iborat. Shu nuqtai nazardan ekologik restorasiya tamoyili ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik tizimining ajralmas elementi sifatida qaralmoqda. Masalan, ayrim davlatlarda sudlar ekologik jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish yoki jarima jazosi bilan bir qatorda, zararlangan hududlarni rekultivasiya qilish, daraxt ekish, suv havzalarini tozalash, biologik xilma-xillikni tiklash kabi majburiyatlarni ham yuklaydi. Bunday yondashuv ekologik adolat tamoyilining amaliy ifodasi bo'lib, jazoning nafaqat repressiv, balki tiklovchi funksiyasini ham ta'minlaydi [7, 66].

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ekologik jinoyatlarga qarshi kurashishda prokuratura organlarining ixtisoslashuvi alohida ahamiyatga ega. Ayrim davlatlarda ekologik jinoyatlar bo'yicha maxsus prokurorlar va tergovchilar faoliyat yuritadi. Ular ekologiya, biologiya, geologiya va ekologik ekspertiza asoslarini yaxshi bilgan mutaxassislar bilan hamkorlikda ishlaydi. Natijada ekologik jinoyatlar yuzasidan olib borilayotgan tergovlarning sifati va sudlarda ayblovning isbotlanish darajasi sezilarli ravishda oshadi.

Bundan tashqari, transchegaraviy ekologik jinoyatlarga qarshi kurashishda xalqaro hamkorlikning o'rni beqiyosdir. Noqonuniy chiqindilar savdosi, noyob hayvonlar va o'simliklar kontrabandasi, noqonuniy baliq ovlash hamda o'rmon resurslarini noqonuniy eksport qilish kabi jinoyatlar ko'pincha bir nechta davlat hududini qamrab oladi. Shu sababli davlatlar o'rtasida tezkor axborot almashinuvi, qo'shma tergov guruhlarini tashkil etish hamda huquqiy yordam ko'rsatish ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Ekologik jinoyatlarga qarshi kurashish faqat davlat organlarining vazifasi emas. Fuqarolar, nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari, ilmiy muassasalar va ta'lim tashkilotlari ham ushbu jarayonning faol ishtirokchisi bo'lishi zarur. Ekologik madaniyat va ekologik ong darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ekologik huquqbuzarliklar sodir etilish ehtimoli shunchalik kamayadi. Shu sababli barcha ta'lim bosqichlarida ekologik huquq asoslarini o'qitish, ekologik xavfsizlik masalalariga bag'ishlangan maxsus o'quv dasturlarini ishlab chiqish hamda ekologik qonunchilik mazmunini keng jamoatchilikka tushuntirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yosh avlodda tabiatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirish uzoq muddatli ekologik xavfsizlikni ta'minlashning eng samarali vositalaridan biridir [8, 184].

Ommaviy axborot vositalari ekologik jinoyatlar haqida ochiq va xolis axborot berish, ekologik qonunchilikni targ'ib qilish hamda ekologik huquqbuzarliklarning salbiy oqibatlarini keng yoritish orqali jamoatchilik nazoratini kuchaytirishi mumkin. Fuqarolik jamiyati institutlari esa ekologik monitoring, jamoatchilik ekologik ekspertizasi va ekologik huquqbuzarliklar yuzasidan vakolatli organlarga murojaat qilish orqali ekologik adolatni ta'minlashga munosib hissa qo'shadi. Shunday qilib, ekologik jinoyatlar uchun javobgarlikni takomillashtirish faqat jinoyat qonunchiligiga o'zgartirishlar kiritish bilan cheklanmasligi lozim. Bu jarayon ekologik siyosatni takomillashtirish, davlat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish, ekologik ta'limni kuchaytirish hamda fuqarolarning ekologik huquqiy madaniyatini yuksaltirish bilan uzviy bog'liq bo'lishi zarur. Faqat ana shunday

kompleks yondashuvgina ekologik jinoyatlar sonini kamaytirish, atrof-muhitni samarali muhofaza qilish va kelajak avlodlar uchun sog'lom ekologik muhitni saqlab qolishga xizmat qiladi.

Xulosa: So'nggi yillarda xalqaro ekologik huquqda ekologik jinoyatlar uchun faqat ma'muriy yoki fuqarolik javobgarligi emas, balki samarali jinoiy javobgarlik tizimini yaratish zarurligi tobora ko'proq e'tirof etilmoqda. Chunki og'ir ekologik huquqbuzarliklar nafaqat tabiatga, balki insoniyatning iqtisodiy, ijtimoiy va sog'liqni saqlash tizimlariga ham jiddiy zarar yetkazadi. Shu sababli zamonaviy xalqaro ekologik huquq davlatlardan ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni kuchaytirishni, sud va tergov organlarining salohiyatini oshirishni, ilmiy ekspertizalarni rivojlantirishni hamda davlatlararo axborot almashinuvi va huquqiy yordam mexanizmlarini yanada takomillashtirishni talab etmoqda. Bu esa ekologik jinoyatlarga qarshi kurashishda xalqaro hamkorlikning samaradorligini oshirish bilan birga, ekologik xavfsizlikni ta'minlashning muhim omili sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi. *O'zbekiston Respublikasining Ekologik kodeksi* (2025-yil 1-yanvardan kuchga kirgan). <https://lex.uz/docs/7101617>
2. Sands, P., Peel, J., Fabra, A., MacKenzie, R. *Principles of International Environmental Law*. Cambridge University Press. 2018, 968 p. <https://www.cambridge.org/core/books/principles-of-international-environmental-law/31B7D0F8D89EAB85E89C1B5C7D4B5B0D>
3. United Nations Environment Programme. *Environmental Rule of Law: Tracking Progress and Charting Future Directions*. Nairobi: United Nations Environment Programme. 2023, 198 p.
4. United Nations Office on Drugs and Crime. *World Wildlife Crime Report 2022: Trafficking in Protected Species*. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime. 2022, 84p. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/wildlife/World_Wildlife_Crime_Report_2022.pdf
5. United Nations. *Rio Declaration on Environment and Development*. Rio de Janeiro. 1992. 351 p.
6. Organisation for Economic Co-operation and Development (2021). **238 p.**
7. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2020). **66 p.**
8. Intergovernmental Panel on Climate Change. (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report*. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change. **184 p.** <https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/>

RESUME:

Ushbu maqolada, ekologik jinoyatlar va ular uchun javobgarlikni takomillashtirishning huquqiy masalalari haqida fikr va mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: ekologik jinoyatlar, jinoiy javobgarlik, ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish, huquqiy islohotlar, xalqaro ekologik huquq.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются правовые вопросы экологических преступлений и повышение ответственности за них.

Ключевые слова: экологические преступления, уголовная ответственность, экологическая безопасность, устойчивое развитие, правовые реформы, международное экологическое право.

RESUME:

This article discusses the legal issues of environmental crimes and improving their liability.

Keywords: environmental crimes, criminal liability, environmental security, sustainable development, legal reforms, international environmental law.